

УДК 314/316 : 37.01 : 37.09 : 378

Таран В. О.¹, Сердюк О. І.²

¹ д-р філос. наук, проф. НУ «Запорізька політехніка»

² асп. НУ «Запорізька політехніка»

ІДЕОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СИСТЕМИ ОСВІТИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Як відомо, освіта є фундаментальним соціальним інститутом, органічно пов'язаним з усіма складовими суспільної системи. Забезпечуючи трансляцію знань, цінностей та соціальних ролей, вона адаптує людину до природних і соціальних змін та впливає як на саму людину, так і на всі соціальні процеси, визначаючи напрямок і динаміку їх руху. Тому освіта як об'єкт і предмет дослідження завжди перебувала в центрі наукового інтересу. Не винятком є і сучасний період, специфіка котрого може бути краще зрозумілою через аналіз освітнянської проблематики. Одним із цікавих її аспектів, на нашу думку, слід вважати проблему зв'язку освіти з ідеологією.

Адже в системі освіти завжди найбільш рельєфно проступають обрії світоглядно-ціннісних орієнтацій, що корелюють зі специфічними змінами загально-цивілізаційного (епохального), національно-трансформаційного

характеру чи викликами, обумовленими різноманітними, часто непередбачуваними, факторами. Саме тому проблема ідеологічної обумовленості освіти набуває особливої гостроти в сучасній Україні – країні перехідного типу, що одночасно перебуває у стані повномасштабної гібридної війни з РФ, котра активно використовує ідеологічний фактор.

Однак, саме ідеологічний аспект освіти сьогодні недостатньо враховується в нашій країні, що послаблює позицію України у протистоянні з агресором.

Це пов'язане з неоднозначним ставленням до ідеології. Одним із розповсюджених дефініцій поняття «ідеологія», є наступна: Ідеологія (з грец., досл. вчення про ідеї) – організована в систему сукупність ідей у формі соціально-економічних моделей, настанов, гасел, програмних документів суб'єктів ідеологій, філософських концепцій тощо. Відомі різні ідеології – цивілізаційні, епохальні, національні, державні, класові, соціально-групові, партійні, внутрішньо-фірмові, ідеології товариств тощо.

В контексті даної статті інтерес представляє державна ідеологія, яка формує врешті-решт всі сфери державної політики, у тому числі визначаючи й основні принципи функціонування державної системи освіти.

Державна ідеологія – це система спільних переконань, цінностей та ідей, що визначають напрям розвитку держави, її цілі, принципи та суспільні відносини, слугуючи основою для державної політики, національної єдності та ідентичності. Державна ідеологія – це ідеологія державотворення, яка в ідеалі повинна мати загально-цивілізаційний характер і не зводиться до вузького розуміння ідеології як вираження, обґрунтування і захисту інтересів окремих класів чи соціальних груп.

По суті, теоретично обґрунтовані базові принципи державного будівництва чітко закріплюються в Конституції кожної конкретної країни (хоча реально можуть і не збігатися з нормами Основного Закону країни). Звичайно в основі таких ідеологій лежать певні ідеологічні моделі, які відповідають типу держави, що будується, – лібералізм, консерватизм, соціалізм, націоналізм, демократія, авторитаризм тощо. При тому вони часто можуть набувати певної національної специфіки.

Основні вимоги щодо ідеології державного будівництва в Україні, яке орієнтується на європейські ціннісні засади та українські національні інтереси, були ретельно розроблені НАН України ще у 1996 році, що знайшло відображення у відповідній Постанові №227 від 10.07.1996 року [6]. На жаль, поняття «державна ідеологія» в контексті українських політичних реалій практично не використовується, чому є ряд суттєвих причин:

- 1) свідомий курс України після проголошення незалежності на деідеологізацію українського соціального простору як реакції на попередню тотальну комуністичну його заідеологізованість;

2) спрощене трактування державної ідеології не як теоретичного обґрунтування світоглядно-ціннісної основи стратегічного розвитку українського суспільства, що закладені у положеннях діючої Конституції України, а через принципи вузько партійних інтересів;

3) розтягнутий у часі перехідний період України із систематичними намаганнями змін принципів і вектору її розвитку в залежності від партійних поглядів кожної нової політичної сили, що приходила до влади;

4) відсутність чітких ідеологічних пріоритетів навіть в деяких партій, що очолювали політичну владу в країні (найбільш яскравий приклад – нинішня правляча партія СН («Слуги народу»), яка за свою каденцію вже тричі змінювала власні ідеологічні пріоритети – від лібертаріанства – через ідеологічний плюралізм – до ідеології авторитаризму зразка КНР) [8].

В основі всіх цих обставин – боротьба між залишками елементів старої політичної системи та новими тенденціями розвитку державності, а також між симпатиками радянсько-російського світу та національно орієнтованими проєвропейськими силами в Україні, що обумовлює не тільки проблему з формуванням власної державної ідеології, але й некритичне ставлення до ідеологій інших держав, у першу чергу РФ.

Особливістю нинішнього етапу розвитку вищої школи в Україні, як і всієї її системи освіти в цілому, є те, що вона опинилася в умовах нового цивілізаційного вибору. Таким викликом стала російсько-українська війна як частина глобального конфлікту, що уособлює гостру фазу боротьби двох світів, двох ціннісних систем. З одного боку, фашизму у його російській модифікації – рашизму, спільниками котрого виступають держави з авторитарними режимами, та з іншого, – демократії в цілому, як форми державного правління, що уособлює цінності європейського світу, частиною котрого сьогодні виступає Україна.

Для нашої держави цей виклик представляє небезпеку в двох аспектах. Перший пов'язаний із реальною загрозою для існування України як суверенної держави, що обумовлено агресивною політикою по відношенню до неї з боку фашистської Росії, спрямованої на демонтаж української держави і фізичне знищення українського народу. Другий – із загрозою деформації моделі української державності зсередини, закладеної в принципах діючої Конституції України, яка визначає нашу країну як суверенну, незалежну, правову, демократичну і соціальну державу [3], що фактично є закріпленням омріяної віковою історією народу України моделі її державного устрою.

На надзвичайний характер цієї війни вказує те, що вона із самого початку планувалася її розробниками як гібридна – війна, в якій передбачене поєднання трьох складових – конвенційних військових дій, нерегулярних збройних формувань та невійськових методів. Для більш ефективного

підриву противника зсередини планувалося використання широкого арсеналу світоглядно-ціннісних і психологічних засобів боротьби, де особлива роль надавалася дезінформації й пропаганді. Теоретичне обґрунтування причин і стратегічної мети російсько-української війни знайшло відображення в концепції «руського міра», яка є способом ідеологічного забезпечення імперських амбіцій сучасної Росії.

Показово, що виходячи з концепції «руського міра», до русскіх/росіян відносяться громадяни не за їх етнічним походженням, а перш за все за мовним показником (це всі ті, хто розмовляє російською мовою) і ціннісними орієнтаціями, історично сформованими в надрах російського соціуму. Важливою особливістю «руського міра» є те, що він фактично не визнає політичних та етнічних кордонів і є транскордонною культурно-мовною спільністю. При тому цілком ігнорує право на етнічно-культурну і соціально-політичну самобутність інших народів, особливо українців. Більше того, відносно українців чітко артикульована політика геноциду, яка передбачає не тільки демонтаж української держави і руйнування українського культурно-мовного середовища, але й фізичне нищення самих українців. Так, буквально на початку активної фази російсько-української війни в одній із статей в РІА «Новості» 03.04.2022 р. (явно на замовлення) під авторством Т.Сергейцева «Що Росія має зробити з Україною» можна було прочитати у тому числі наступне: «Україна неможлива в якості національної держави і як держава вона має бути знищена; не може бути збережена назва «Україна»; влада в Україні є нацистсько-бандерівською, вона має бути ліквідована;.. українізм – штучна антиросійська конструкція, що не має власного цивілізаційного змісту, але підпорядкований елемент чужої і ворожої цивілізації; на території України після її захоплення Росією має бути проведена тотальна деукраїнізація, тобто денацифікація, дебандеризація і дєєвропреїзація – процес, котрий повинен проводитись поетапно і охоплюватиме 25 років на основі російської юрисдикції і в умовах постійної російської військової присутності» [7]. Показово, що протягом всього періоду війни ЗМІ і телебачення РФ неухильно дотримується саме цієї риторики, а вся військово-політична система Росії послідовно реалізує проголошені гасла у своїх практичних діях.

Концепція та ідеологія «руського міра» органічно пов'язана з РПЦ, яка завжди була на службі у російської держави, забезпечуючи відповідну підтримку її імперській політиці. Це спостерігалось і за часів царського правління, і в період існування радянської системи. Традиція збереглася і в пострадянський період.

Як свідчать реалії, в ідеології «руського міра» тісно переплелися і значною мірою навіть збіглися світоглядно-ціннісні орієнтири сучасної політичної системи РФ і РПЦ. Це обумовлено тим, що сьогодні в Росії, з

одного боку, спостерігається зсув суспільної свідомості у бік клерикалізації – процес, пов'язаний з посиленням впливу церкви на суспільно-політичне, культурне та державне життя. З іншого, – і сама релігія стає все більше «приземленою», навіть політизованою, фактично перетворюючись на «політичну релігію» [1].

Показово, що саме Патріарх РПЦ митрополит Кирило відіграв значну роль у становленні В.Путіна палким прибічником ідеї «руського міра» і «триєдиної Русі». Однак і сам Кирило певною мірою змінив церковну риторiku, яка стала чітко корелювати з імперською політикою та ідеологією путінської Росії. Так, після появи «Наказу 35-го Всемирного русского народного собора» (2021 р.) відбулося перейменування СВО на «священну війну» і з'явилася заява про те, що вся територія України має увійти до сфери впливу Росії. Відповідно, агресія проти України стала для РПЦ не проявом путінського персонального божевілля, а історичною місією. Російські ж солдати – не окупантами, а визволителями [4].

Важливою особливістю ідеології «руського міра» є її активний зв'язок з системою освіти. У 2012 року в РФ було сформульоване нове громадянське завдання для системи російської освіти, що полягало у тому, щоб дати кожному громадянину той абсолютно обов'язковий обсяг гуманітарного знання, який становить основу самоідентичності народу. І в першу чергу акцент робився на підвищенні в освітньому процесі ролі таких предметів, як російська мова, російська література, вітчизняна історія.

Новими світоглядними координатами в системі навчання стають складові концепції «руського міра» – клерикальність, мілітаризм та ксенофобія, які сприяють формуванню в соціумі почуття імперської ідентичності, що забезпечує реалізацію агресивного зовнішньо-політичного курсу РФ.

В системі російської освіти активно використовуються соціальні технології, які активно впливають на мілітаризацію свідомості молоді. Середня і вища школа країни-агресора спонукають молодь до опановування компетенціями, що є необхідними для військової служби. Важливе місце у вихованні російського юнацтва посідає формування українофобських настроїв та критично негативного ставлення до ідеї української державності.

У 2018 р. у Росії розпочалося громадське обговорення «Національної доктрини освіти», яка до 2022 р. зазнала чотири редакції. Паралельно відбувалася робота над «Концепцією виховання людини в Російській Федерації». Основні положення цієї доктрини було викладено у Наказі XXV Всесвітнього народного собору «Сучасність і майбутнє руского міра» від 27–28 листопада 2023 р., затвердженого 27 березня 2024 р. Першочерговим завданням підготовки духовенства було поєднання канонів російського православ'я з принципами російської державної ідеології, а світської освіти

та виховання названа так звана «суверенізація національної системи освіти», що передбачає відмову від використання закордонного педагогічного досвіду. Особлива увага в реалізації положень названого документу приділяється блоку соціально-гуманітарних дисциплін, які мають сприяти вихованню у молоді почуття приналежності до «російської цивілізаційної ідентичності» та засвоєнню «російських духовно-моральних цінностей» [5].

Важливим напрямком ідеологічної роботи російської держави і розповсюдження положень доктрини «руського міра» вважаються не тільки тимчасово окуповані території та інші країни, але й усі інші території, де проживають російськомовні громадяни.

Звідси, завданням системи освіти в Україні, особливо її вищої ланки, є необхідність посилення ідеологічної складової, яка передбачає не тільки відстоювання позитивного начала принципів державного будівництва в Україні, його європо- і націоцентричного характеру, але й розкриття деструктивного по відношенню до України характеру концепції «руського міра». Для цього необхідно посилити роль в програмі підготовки фахівців суспільно-гуманітарних дисциплін, спеціальних курсів, що розкривають фашистську сутність ідеології «руського міра». А крім того, для протидії російській пропаганді активно використовувати комплекс заходів, що включає: освітні програми з критичного мислення й медіаграмотності; залучення молоді до громадського життя для розвитку самостійності у формуванні переконань; педагогічний супровід у закладах освіти, включно з психологічною підтримкою; розвиток емоційного інтелекту для управління емоціями та опору маніпуляціям; заохочення творчості для формування національної ідентичності та стійкості до пропаганди [2].

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Волосевич М. Вплив релігійного фактора на процеси суспільно-політичної трансформації у Росії початку XXI століття. 2018. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/volosevych_vplyv.pdf. (дата звернення: 01.04.2026).

2. Журба К. О., Рейпольська О. Д., Шкільна І. М. Формування моральної самосвідомості і моральної стійкості української молоді до впливу ворожої пропаганди. *Вісник науки та освіти*. 2024. 5 (23). С. 939-950.

3. Конституція України: подарункове видання / упоряд.: Л. І. Бірюк, Н. І. Адамчик, Є. Г. Кудлай [та ін.]. Київ : ВАІТЕ, 2021. 324 с.

4. Кошкіна С. Що таке «руській мір» і як він став ідеологією путінського фашизму. 2024. URL: https://lb.ua/news/2024/05/14/613111_shcho_take_russkiy_mir_i_yak_vin_stav_ideologiyeyu_putinskogo_fashizmu. (дата звернення: 01.04.2026).

5. Мотенко Я., Шишкіна Є. Освітня концепція «руського міра» як зброя російського неоімперіалізму. 2024. URL: <https://ukralmanac.univ.kiev.ua/index.php/ua/article/viewFile/541/528> (дата звернення: 01.04.2026).

6. Про концепцію ідеології державотворення в Україні. НАН України. Постанова від 10.07.1996 №227. Документ v0227550-96. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0227550-96#Text> (дата звернення: 01.04.2026).

7. Таран В. О., Попович В. М. Ментально-психологічний фактор і політика: російський контекст. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2023. № 4(56). Р. 182-192.

8. Taran V. O., Serga T. O. The problem of social justice in the context of modern social and political realities in Ukraine. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. №6 (66). 2024. Р. 97-107.